

regrinációra induló diák, egy-egy kalandor tette ki magát, vagy azok a szerencsétlenek, akiket száműzésre, deportálásra vettek. A tizenhatedik század elejétől kezdve azonban már egyre többen indultak hosszú utakra. A harmincas éveink egyik nagyhatású könyvének szerzője, Paul Hazard ezt az új jelenséget a tizenhetedik század életeszményének válságával és az európai lélek egyre növekvő nyugtalanságával hozta kapcsolatba. Találó szavait idézve: „Voyager, ce fut passer de la stabilité au mouvement!” (*La crise de la conscience européenne*. T. 1. Paris 1939.) Az ifjú Telekit is leginkább talán épp elszánt utazó volta és az utazásai során állandóan újabb meg újabb „élményeket” kereső nyugtalansága teszi a 18. század új emberei rokonává.

Az, ami stílusában legalább némiképpen újnak és egyéninek nevezhető, nem kis mértékben épp az utazása során nyitott lélekkel befogadott élményei gazdagságából származik. Még nem a felvilágosodás íróinak új stílusa ez, Mikés vagy Faludi újságával sem mérhető. Mégis elszakadóban volt a későbarokk odahaza csak lassan bomladozó stílushagyományától. Elhagy-

ta pátozást, megkurtította, könnyedebbre oldotta mondatszövevényeit, konkrétusága, szemléletessége pedig legalábbis megközelítette százada új, a korábbiaknál egyszerűbb és világosabb stílusműveit. Leginkább akkor, amikor élményeinek intenzitása elhagyta vele a diáriumok korlátolt lehetőségeit. Ilyen alkalmakkor tájak, épületek, műalkotások szemléletes leírása és néhány markáns portré került ki a tolla alól. Nem minden írói szándék és tudatosság nélkül: „Én ezt a diáriumot talán másért is írom, aki ezután olvassa”, a „másik” diáriumához pedig nyilvánvalóan az első irodalmasításának szándékával kezdett hozzá.

Nem volt tehát annyira maradi, mint amennyire a birodalmi grófsága és még inkább kálvinista ortodoxija ismeretében gondolhatnánk, de amint az előttünk lévő kötet bevezetőjében és gazdag jegyzetanyagában Tolnai Gábor jól rámutatott, felvilágosult gondolkozó sem. Ami újat hozott, az mégsem választható el attól a megszületőben levő új Európától, amelyet (és ez nem kis érdem) látó szemmel, sőt egy író látó szemével utazott be.

Baróti Dezső

BENKŐ JÓZSEF LEVELEZÉSE

Commerciana Litteraria Eruditorum Hungariae, Magyarországi tudósok levelezése I. A leveleket összegyűjtötte és a jegyzeteket szerkesztette Szabó György és Tarnai Andor. Az előszót írta Szabó György. Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete. 496 l.

Egy induló sorozat első kötetét tartja kezében az olvasó, amely magyarországi tudósok levelezésének közreadását vállalja. A szerkesztő Tarnai Andor nem ad programnyilatkozatot, így csak gyaníthatjuk a vállalkozás irányát. Eszerint magyarországi tudósok levelezését kívánják megjelentetni, a vállalkozás nem a magyar nyelvűség vagy nemzetiség határait követi, hanem a korábbi évszázadok magyarországi politikai-kulturális realitásának megfelelően más ajkúak — föltehetően nem csak magyar nyelvű — levelezését is közreadni szándékozik. E szemlélet érvényesítése teljesen indokolt, hiszen a 17–18. század a „hungarus” tudatú alkotók sokaságát vonultatja föl, ezek irodalmi jelentőségének föl kutatásában, bemutatásában éppen Tarnai Andornak voltak eddig is kimagasló érdemei. Mivel a magyarországi tudományosság és irodalom

lényegében a 19. századig nélkülözötte az alapvető intézményeket és a szervezett tudományos élet publikációs formáit, lehetőségét, életművek jelentős része kéziratosságban rekedt, a szakmai kommunikációnak, kapcsolattartásnak sajátosan kézműipari, nehézkes formája konzerválódott: a levelezés. Fájdalmas párhuzamként csak annyit említsünk, hogy míg a 16–17. sz. nyugati alkotói (Erasmus, J. Lipsius) még missilis leveleiket is egy irodalmi-tudományos nyilvánosságnak szánták a közeli biztos megjelentetés reményében, addig nálunk még a Benkő József méretű alkotó műveinek jelentős része is kéziratban kallódik (jobbik esetben, ha el nem pusztult), levelezésének pedig csak törmelékei kerülnek elő a leg-szorgalmasabb kutatás gyümölcseként is. A sorozat célkitűzése tehát sokszorosan indokolt: minél több megjelenő kötetből ta-

lán megsejthetjük azt, mit tartalmaztak volna a kor alkotói által szerkesztett-frott folyóiratok, ha megjelentek volna.

Pedig Benkő is szomjazta a nyilvánosságot, tanúsítják ezt önállóan megjelent kötetei mellett a *Magyar Hírmondó*ba és az *Ungarisches Magazin*ba frott tudósításai, tanulmányai; leveleiben fölbukkan az ezernyi terve vagy a merészen *J. C. Adclung*nak eljuttatott levele. Az általa elérhető nyilvánosság első formáját még abban remélte megtalálni, hogy 1775-ben először előadás-sorozatot tervez gyógynövényekről Szebenben és Brassóban, majd a kolozsvári Botanica Cathedra elnyerésében reménykedik, de mindkettő meghiúsul. Életműve máig legismertebb és — elismertebb munkájának (*Transsilvania...*) előszavában már látjuk azt a sziszüphoszi sziklát, amit Benkőnek egész életében — a megkönnyebbülés reménye nélkül — maga előtt kellett görgetnie: „Irtam 1777-ben május 8-án Miklósvárszé-
ben, Közép-Ajtán, amelyet lovas és gyalog széky határőrök, s kevés nemesi jobbágy — mind tisztességes emberek — laknak; de amely az erdélyi főiskolák, valamint a főrangúak könyvtáraitól messze van, s éppen ezért a hazai dolgok megírására nem eléggé alkalmas.” (... sed a Bibliothecis Collegiorum Scholasticorum Transsilvaniae, et potioribus Privatorum, remoto; ideoque ad perscribendas res patrias non satis idoneo ...) Erőfeszítései ellenére körülményei sohasem teszik lehetővé, hogy ambíciói szerint független, kutató szakértelmiségivé váljék, pedig megalapozott önértékeléssel gondolja magáról: „Elmém, Írásaim és azokhoz tartozó Gyűjteményeim után kellene azért élnem ...” Leveleiben olykor rezignáltan tör föl az önvádba hajló panasz: „Irtam és írogatok magamnak és házamnak szegényítésével, kitsin jövedelmem mellett; mi jutalomért? sok nyughatatlansággért, gyalázatért ... elvállaltam a köpeczi papságot, az hol igaz ... népes házamnak kenyere vagyon ... de sem öltözetünkre, sem egyéb ... szükségünkre jövedelmünk nincsen; minden nap szűkölködöm, úgy hogy naponként fejem füstí mégyen föl, miképpen folytassam hivatalomat, és miképpen használhassak az hazának sok írásbeli gyűjteményeimből, melyeknek megszerzésére fordítottam egész életembeli keresetemnek nagyobb részét ...” A levelek teljesebbé teszik az életmű ismeretét, hiszen a nyomta-

tásban megjelent művek mellett kirajzolód-
nak az utalásokból a kéziratban rekedtek körvonalai, fölsejlenek a tervezett, vagy elkallódott munkák; fölismerhetők lesznek a mozaik egészeinek megalkotott és fönmaradt, megrongált vagy csak tervezett részletei, összefüggései. Benkő műveit már életében kerülgette a pusztulás, amikor 1784 szeptemberében tűzvész pusztította házát, rendkívül értékes kéziratgyűjteménye is kárt szenvedett; de az igazi csapás 1849 januárjában érte: a biztonságosnak hitt nagyenyedi bibliotéka is — a kéziratok hagyaték nagyobb részének őrzője — a barbár pusztítás nyomán támadó lángok martaléka lett.

A levelezés is megerősít bennünket: Benkő József életműve a *historia litteraria* hagyományait folytatja, egyben annak utolsó kiemelkedő teljesítménye. A *historia litteraria* éppen a tudományos intézmények, folyóiratok, egyetemek hiányából született s kényszerült vállalni differenciálatlanul a tudományok művelésének átfogó feladatát. Legközelebbi rokona ebben Benkőnek a magyarigeni prédikátor: Bod Péter, azzal a különbséggel, hogy utóbbi életművének nagyobb hányada maradt ránk és a magyar nyelvű, de a latin kéziratok is jóval később nyomdára találtak. Benkő munkássága is a hagyományosan művelt 17–18. századi tudományokból válik mind átfogóbbá; egyháztörténetírás, történetírás a vállalkozás gyökere: az erdővidéki egyház (Filius Posthumus), majd a székyudvarhelyi iskola története (Udvarhelyi novitius Deák). Szinte jelképesnek tekinthetjük, ahogy 1763-ban anyai nagybátyja, Hermányi Dienes József kéziratok hagyatékából megmenti az erdői zsinat egyetlen ismert korabeli lejegyzését. Azonban nem riad vissza jog- és alkotmánytörténeti, diplomatikai, sphragisticai, irodalomtörténeti vizsgálatoktól sem (pótlásokat ír Bod Péter *Magyar Athenasához*), papként műveli a retorikus próza és korabeli eszmeiség ötvözetével frott prédikációt (*Téli bokréta*), genealógiát, néprajzi művet ír (*Széky lakodalom*), nyelvműveléssel foglalkozik, kortárs események krónikása (*Az 1784-ben támadt oláh zenebonának leírása*). A *historia litteraria* addigi körét azonban lényegesen bővíti, amikor teoretikus és gyakorlati természetű tudománnyal-
természettudománnyal foglalkozik behatóan. Szakmai működésének két legnagyobb becs-
vággyal művelt területe így lesz az *elmé-*

ti botanizálás, gyakorlati fűvészkedés és a történetírás. A *historia naturalis* tanulmányozása szervesen illeszkedik a 18. sz. második felének hazai áramlataiba: éppen a protestantizmus tudományos központjaiban hat a *fiziko-teologizmus* eszmerendszere. Ennek legjobb művelői részben Benkő kortársai, többnyire valamelyik református parokián lelkésztársai, vagy valamelyik kollégium professzorai. (Hatvani István, Szőnyi Benjamin, id. Kármán József, Segesvári István, Tséri Veresői György, Gombási István, Szathmári Paks Pál, etc.) A levelezésben is lépten-nyomon fölbukkanak a fiziko-teologizmus kedvelt szerzői, művei: Ch. Rollin, P. Muschenbroek, J. G. Sulzer, Sófalvi József, J. Scheuchzer. Gyöngyössi János 1767-es kolozsvári disputája is e tárgykörben készült: *Dissertatio Physico-Theologica* ..., amint erről Benkőnek is részletesen beszámol a szerző.

Miután meghiúsult a brassói és szebeni botanikai kurzus lehetősége és a kolozsvári Botanica Cathedra elnyerése, így a fiziko-teologizmusban gyökerező elméleti érdeklődése kiszorult a világi tudományosság formáiból, s ott keresett menedéket, ahol papként is otthonosan mozgott: az ezernyi alakot váltó *prédikációban*. Ennek dokumentuma *Téli Bokréta* (1777) c. műve, amely formailag temetési oratio Nagy-Ajtai Cseri Miklósné, Toronyfalvi Tornya Borbála búcsúztatására, amelyről azonban már a *Magyar Hírmondó* is azt írta 1781-ben: „Nagy-Szebenben, Téli Bokréta név alatt egy *Botanica Prédikáció* nyomtatott ki, melyet Benkő József uram mondott volt el halotti beszéd helyett.” A prédikáció itt valóban csak szükségből vállalt forma, benne azonban „a növény-ország természete és a fűvésztan philosophiájának kezdete adatik elő magyarul”, mintegy botanikai kutatásai színopszisaként értelmezhetjük, ahol megjelöli elméleti vizsgálatainak, gyakorlati teendőinek irányát. A fiziko-teologizmus sugallatából táplálkozó irodalmias rajongással írja le Brukenthal Samuel feleki kastélyának növényekkel-fákkal-virágokkal zsúfolt kertjeit, üvegházait, különlegességeit: „Mert gyönyörűséges dolog, a nálunk önként termő Fákat és Fűveket látni s esmérni: de annál kedvesebb, midőn az Indiákról s más meszsze országokról ide hoztatott nevezetes plántáknak látásával és haszon-vételével is újíthatják magokat

az e' félékben gyönyörködők, s az Isten bölts teremtéseit mentől több tudsa dolgakban szemlélhetik és tisztelhetik.” (109.) Először még elméleti munkája szerves kiegészítőjének gondolja a gyakorlati fűvészkedést, ezért tart fenn három fűvészkertet is közép-ajtai hazái mellett; fű- és virágmagvait, gyökereit Itáliából és Amerikából szerezte be. Fáradhatatlan szenvedély hajtja, hogy készülő nagy elméleti összegező munkája számára minél teljesebbé tegye a *Flora Transsylvania-t*. 1780-ban büszkén jelenti a *Magyar Hírmondó* olvasóinak: „Sokat fáradtam, meg-vallom, tíz esztendőktől fogva, s kevés jövedelemhez képest, magam meg-erőltetésemmel-is költöttem útzó alkalmatosságimra, az esméretlen hegyekenn, havasokonn, és egyéb helyekenn vezető emberekre, s több e' félére, hogy ki-tanulhassam, és úgy írhasam-le magam látásomból, minémű Fái s Fűvei teremnek Erdélynek. Bé is jártam már Hazámnak nagyobb részét ... keresgéltem a Zöldélkeny Birodalomnak (Regni Vegetabilis) javait ...” (107.) Hősi erőfeszítései ellenére megfeneklenek tervei, elméleti művei vagy tervek maradnak, vagy csak vasok kézirat-kötegeit szaporítják. Levelezésének tanúbizonysága szerint a 80-as évek közepén még él benne a remény elméleti művei publikálására, ez azonban csakhamar véglegesen kialszik, s marad a szűk horizontú praktikum, három apró nyomtatvány: a hasznos és gazdaságos törökbitzáról, középajtai dohányról és az olcsó börcszerzői alapanyagról; a szkumpiáról vagy ecetfáról. A fűvészkedés lassan már csak a megélhetés mindennapi gondjain segít: gyógynövényeket gyűjt és ad el patikusoknak, rászoruló betegeknek.

Míg botanikai kutatásai végképp támogató (intézmény vagy mecénás) nélkül maradtak, történetírói munkája régebbi hagyományokra támaszkodva nagyobb nyilvánosságot remélhetett. Mivel a *historia litteraria* legalább annyira feladatának tekintette a történeti források *összegyűjtését*, közreadását, mint azok *földolgozását*, érthető, hogy Benkő hatalmas forrásfőltáró munkát végzett. Már a *Transsylvania* ... megírásakor is nagy forrásanyagra támaszkodott, amit fokozott a *Transsylvania Specialis* megalkotásakor. Azonban éppen e szintetizáló munkát végezvén ébredt rá, hogy minden lehetséges forrást a szakmai nyilvánosság elé kell tárni, csak ez teremtheti

meg a további földolgozás elégséges alapját. 1782-ben elhatározza: „... Erdélynek Deák és Magyar nyelven költ, de máig kinyomtatatlan Historiáit akarná valamely jó számdék világra botsátani.” Azért szükséges ez, hogy a „... tanult Nemzetek módja szerint Erdély históriája is már a tsonkaság nyavalyájából kigyógyuljon; arra fordítottam elmémet, hogy minden kitelhető szorgalmatossággal, rész szerént ki kezdjem adni a Manuscriptumoknak jobbait.” (178.) Páratlan szívóssággal jár utána, fedezi föl a legretettebben lapuló forrást is parókiákon, családi levéltárakban, könyvtárakban, *Teleki Sámuel* Tékájában. Elképesztő mennyiségben halmozza föl 16–17. századi szerzők autográfjait; féktelen gyűjtőszendevélye miatt olykor gyanúba is keveredik: netán elfeledkezett a kölcsönzött becses kézirat visszaküldéséről. Aminek tán lehetett is bocsánatos alapja, ha meggondoljuk, hogy maga írja *G. J. Hanerről*: „... variae relicta sunt Msta ... Vagnak több Írásai is, mellyeket sok Tomusból (én is ednehánynak vettem hasznát, *tükösen házamhoz kerítvén Berethalomból*) álló szép Collectioival edjűtt a' Szász Püspökség hasznára hagyott.” (316.) Alaposan ismeri a kortárs történészek forráskiadói módszereit; *Corridés Dániel* az akribiába hajló hiperkritikus elvet követi, amely csak a kritikailag tökéletesen föltárt szöveget itéli nyomtathatónak, míg *Bod Péter* a minél gyorsabb szakmai nyilvánosság elé bocsátást szorgalmazza, akár kutatási hiányosságok fennmaradása mellett is. Ezt előbb-utóbb elvégzi majd a szakkritika, csak minél hamarabb jusson a forráshoz. Benkő tudatosan választja inkább Bod módszerét. Alapvetően az erdélyi historikusokat szándékozik kiadni, azonban nagyon jól tudja: ez csak a magyar történelem egészében értelmezhető helyesen: „... Erdély Históriaját úgy nem tractálhatjuk, hogy a' Magyar Országé is ottan-ottan melléje ne ragadjon.” (219.) Nagyszabású kiadói terveit éppen Aranka Györgyhöz frott levelei őrizték meg, mivel bízott Aranka hitegetéseiben. Sajnos azonban csak töredéke valósult meg terveinek a Bethlen Farkas-kiadással, nagyobb részét sok évtized múlva adják majd ki, ha azóta meg nem semmisültek. Az Arankához frott tervezet már a részletes anyaggyűjtésről is tájékoztat; a magyar szerzők mellett

igen nagy számban kutatott föl *szászokat*. Van közöttük jónéhány, amelyet már csak Benkő itteni említéséből ismerünk, mert azóta elkallódtak, lappanganak, vagy éppen hozzáférhetetlenek. Sok olyan művet, vagy tudománytörténeti adatot megőrzött e tervezet, amely azóta sem kapott nyomdafestéket s így nem is épült be a szaktudomány eredményeibe. Szenci Molnár Albert kéziratos hagyatékát említi: „MOLNÁR ALBERTI Vitae descriptio, ignoto mihi Auctore. Világosodik ezzel is Erdély Historiája. Van in folio Gr. Teleki Sámuel Cancellarius Ur Excjánál. Ennek a Molnárnak levelei, életére tartozó dolgok, még borostyán koszoruja is, vagy a' valóságos Laurus ... ág in folio edj nagy Volumemben vagnak a' Károlyvári Káptalanban.” (317.) A Szenci-filológia talál ebben homályos mozzanatokat, leginkább a „Károlyvári Káptalan” tűnik meglepetésnek. Azt is megtudjuk, hogy a hányatott életű Otrokocsi Főris Ferenc *Origines Hungariae* c. művében bőven merített Szamosközi István hasonló c. művéből, anélkül, hogy Szamosközi nevét megemlítené. Ezért „ortzázza Nagyari József híres papunk, hozzája küldött levelében, hogy még is Szamosközinek tsak nevét sem említette.” (302.) A sort még szaporíthatnánk, példánk azt bizonyítja, Benkő levelezése számos olyan tudománytörténeti adalékot tartalmaz, amelyet immáron megismertünk és tudomásul kell vennünk.

A kötet a jelen kutatási lehetőségeit maximálisan kiaknázza gyűjti össze Benkő megritkult levelezését, a jegyzetekből egyértelműen kiderül: az itt közölt levelek nagyobb része most jelenik meg először nyomtatásban. (400-ból 230!) A levelekhez készített jegyzetek igen pontosak, szakszerűek és megkönnyítik az utalások értelmezését. A 297. levél 14. jegyzetében nem biztos, hogy Johann Georg Walch: *Bibliotheca patristica*, Jenae 1770. c. művéről van szó, ugyanígy lehet a *Bibliotheca Theologica selecta litterariis adnotationibus instructa*, I-II. Jenae, 1757. c. mű is. Személy- és névmutatók teszik a kötetet jól használhatóvá. E gyűjtemény a Benkő-életmű kutatásának fontos állomása, megkönnyíti a később ebbe az irányba haladókat. A jegyzeteket író Szabó György pedig egy lábjegyzetbe rejtve adja tudtul, hogy kutatásai

ezzel a Benkő-életmű körül nem záródtak le, hanem új szakaszba jutottak, s tudománytörténetünk örömeire „A Transsilvania

specialis e sorok írójának fordításában, bevezetőjével és jegyzeteivel kiadás előtt” áll.

Imre Mihály

SZALAI ANNA: PÁLYAKEZDŐ ÉVEK PEST-BUDÁN. HORVÁT ISTVÁN ÉS ÍRÓBÁRÁTAI 1800–1815

Bp., 1990. Szépirodalmi Kk. 362 l.

Szalai Anna nemcsak érdekes, hanem fontos témához is nyúlt: felismerte, hogy mennyi felfedeznivalót rejtget még a 19. század első két évtizedének irodalomtörténete. Igaz, ez a rátalálás nem egyedül az ő érdeme, hiszen a megnövekedett érdeklődésről egy nemrégiben megjelent, sok évig elfektetett tanulmánykötet is árulkodik (*Klasszika és romantika között*. Szerk. Kulín Ferenc és Margócsy István. Bp., 1990. Szépirodalmi). Az viszont feltétlenül a szerzőt dicséri, hogy részt kívánt venni abban az irodalomtörténeti szemléletváltásban, amely ebben az igen gyakran átmenetként kezelt periódusban egy önálló — noha stílustörténetileg meghatározhatatlan — korszak jellemzőit kísérel meg körülírni. Szalai Anna teljes joggal érezte szűkösen a mfelemzésre koncentráló, hagyományos irodalomtörténeti megközelítést. Az általában Kazinczy felől láttatott évtizedeket megpróbálta a pesti egyetem szellemi erőteréből kiindulva interpretálni — azaz egy korszak gondolati-közérzeti-eszmei állapotát akarta megragadni. Indokoltan állította a középpontba Horvát Istvánt. A tudatosan organizátori szerepre készülődő Horvátban világosabban felismerhetők a korabeli értelmiség helyzet-érzékelésének árnyalatai, fázisai — éppen a betölteni vágyott szellemi, egzisztenciális pozíciónak és a valódi képességeknek a feszültsége miatt. Mindezt ráadásul átszínezi — s az elemzésnek erre feltétlenül tekintettel kell lennie — , hogy itt nemzedéki készülődés is folyt: az új, magát nagyra hivatottnak érző generáció bizonyos magatartásbeli, világnézeti, esztétikai stb. normákat továbbvihetőknek, másokat elvetendőnek ítél. A pezsgés állapotának érzékelését pedig megkönnyíti a könnyen hozzáférhető, nagyrészt kiadott források bősége: rendelkezésre áll a Kazinczy-levelezés, a Horvát — Ferenczy-levelezés, naplók stb. — Szalai Anna a jegyzetekben részlete-

sen felsorolja, mire támaszkodott. Komoly csapda ez a mennyiségre jelentős, de meg lehetően egyoldalú anyag: a szerzőt be is csapta, hiszen azt hitte, el lehet végezni a munkát pusztán *ezek alapján*, pedig csak *ezek segítségével* lehet. A bevezetőben nyíltan kimondta: „Az a föltételezésem, hogy Horvát és barátai naplóján és levelein keresztül be tudom mutatni a század első másfél évtizede irodalmi-szellemi életének — hozzájuk kötődő — legjellemzőbb eseményeit.” (12.) A jegyzetekben pedig hitelesítő előfutárként Fábri Anna és Poór János munkáira hivatkozik, mondván, ők is a „magán és társas kapcsolatokon keresztül” vizsgálódnak, és „vállalkoznak mentalitástörténet írására” (334.) S itt érdemes egy pillanatra megállni. Szalai Anna számára — a monográfia tanúsága szerint — kényelmes megoldást sugallt a mentalitástörténet mint szempont: kigyűjtötte a levelekből, naplókából, esetleg művekből a személyes kapcsolatokra vonatkozó adatokat, sorba rendezte és némi kommentárral összefűzte őket. Ez módszertanilag zsákutcának bizonyult, mert a szerző nem konstruálta meg azt a forrásbázist, amely alkalmas lett volna a szembesítéseknek, a vélemények, elfogultságok korrigálásának műveletére, más szóval az elemi forráskritikára. Hiába emlegette Poór könyvét (*Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Bp., 1988. Gondolat), nem vette észre igazi tanulságát: Poór János munkájának ugyanis ebből a szempontból nem az a legfőbb érdeme, hogy a levelezéseket, naplókat fölhasználja, hanem az, hogy ezeket is. Ráadásul úgy, hogy mindezek az elemzésnek csupán egyik faktorát adják; árnyalják, hitelesítik a történeti forrásokból kirajzolódó gazdaság- és társadalomtörténeti képet. Ehhez a módszerhez azonban csak úgy lehet eljutni, ha nem felejtjük el, amit a szerző láthatólag elfelejtett: a mentalitástörténet alapvetően történeti megközelítés. Az emberi viszony-